

DILNAVOZ SATTOROVA,

*Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti*

SA'DULLA TO'RA – SA'DIY MUSAMMATLARI MANBALARI, MATN XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: XIX asr oxiri XX asr boshlari Xorazm adabiy muhitida g'azal janri bilan bir qatorda musammat janrida ijod qilish ham o'zining yuqori cho'qqisiga yetgan. Feruz rahnamoligada yetishib chiqqan shoirlar ko'plab musammat she'rlar yozishgan. XIX asr oxiri XX asr boshlari Xorazm adabiy muhitining yorqin vakillaridan biri –Sa'dulla to'ra Sa'diy ijodida ham bunday lirik asarlar anchagina. Ularning ayrimlari Navoiy, Ogahiy, Feruz kabi ijodkorlarning g'azallariga taxmislar tarzida bitilgan.

Sa'diy musammatlari ko'chirilgan manbalarning asosiy qismi O'zRFA Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida 909/2, 7092, 6681/1 raqamli devonlar hamda 1127, 1128, 1133, 1157 raqamli qo'lyozma bayozlar tarkibida uchraydi.

Ushbu maqolada Sa'diy qalamiga mansub musammat she'r shakllari soni, hajmi va badiiyati yuzasidan batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: qo'lyozma, musammat, muxammas, musaddas, musabba', murabba', taxmis, muzdavij, qofiya.

Abstract. In the late 19th and early 20th centuries, in the literary environment of Khorezm, along with the ghazal genre, the creation of the musammat genre also reached its peak. Poets who developed under the guidance of Feruz wrote many musammat poems. In the work of one of the brightest representatives of the literary environment of Khorezm in the late 19th and early 20th centuries, Sa'dulla to'ra Sa'diy, there are also many such lyrical works. Some of them were written in the form of takhmis to the ghazals of such creators as Navoi, Ogahiy, and Feruz.

The main part of the sources from which Sa'diy's musammats were copied is found in the main fund of the Abu Rayhon Beruni Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences, in the divans numbered 909/2, 7092, 6681/1 and in the manuscript bayazes numbered 1127, 1128, 1133, 1157.

This article provides detailed information on the number, size, and artistic quality of the unique poetic forms attributed to Sa'di.

Keywords: manuscript, musammat, mukhammas, musaddas, musabba', murabba', takhmis, muzdavij, rhyme.

Kirish.

Musammat she'rlar bitish mumtoz adabiyotimizda an'ana bo'lgani ma'lum. Mumtoz shoirlar ijodida musammat u yoki bu turi ko'plab uchraydi. Bu an'ana, ya'ni musammatchilik Muhammad Rahimxon II davrida yuqori bosqichga ko'tarilganini ta'kidlash kerak. Bunday she'rlar o'sha davrda tuzilgan ko'plab devon, bayoz va to'plam-majmualarga kiritilgan. Ana shunday manbalardan biri o'z davrining bebaho namunasi bo'lgan "Majmuayi muxammasoti shuaroysi Feruzshohiy"dir. Mazkur majmuada Feruz, Sultoni, Sodiq, G'oziy, Asad, Bayoni, Oqil, Mirzo, Nozir, Shinosiy, G'ulomiy, Purkomil, Kamoliy, Inoyat, Doiy, Ojiz, Haqiriy,

Niyoziy, Xokiy, Habib, Yusuf, Tabibiy, Rog'ib, Devoni, Mutrib, Avaz, Nadimiy, Xodim, Chokar, Muznib kabi ijodkorlarning musammatlari qatorida Sa'diyning ham bir nechta muxammas va musaddas she'rlari ko'chirilgan.

Musammat janri – o'zbek mumtoz she'riyatida eng faol qo'llanilgan janrlardan biri sanaladi. *“Badoyi us-sanoyi”* asarining muallifi Atoullloh Husayniy musammatga *“Tasmit andin iborat-turkim, bir she'rda bir necha misrani bir qofiyada kelturub, andin so'ng boshqa misrani o'zga she'r o'zagin tashkil qilg'an qofiyada keltururlar. Buning turli navlari bordur”* – deb ta'rif beradi va uning to'rt turini izohlab, ularga doir she'r bandlaridan misollar keltiradi. [Atoullloh Husayniy, 1981:72]. Shayx Ahmad Taroziy o'zining *“Funun ul-balog'a”* asarida musammat haqida bunday yozadi: *“Musammat besh turluk bo'lur: musammati murabba', musammati musamman, musammati musaddas, musammati muxammas, musammati muashshar*[Ahmad Taroziy, 2002, 25]. Adabiyotshunos R.Orzibekov musammatlarning qofiyalanish usullariga alohida to'xtalib: *“Musammat she'rlar qofiyalanish usuliga ko'ra ikki xil ko'rinishga ega: muzdavij va mutakorir. Muzdavijda musammat bandlaridagi oxirgi misralar birinchi banddagi misralar bilan qofiyadosh bo'ladi. Mutakorir musammatlarda birinchi banddagi so'nggi misra yoki bayt har band oxirida naqorat kabi takrorlanib keladi. Bu holat musammatlarning barcha xillarida uchraydi”* [Orzibekov R, 2006:70] – deb ta'kidlaydi. Tahlillar Sa'diy ijodida ham musammatlarning qofiyalanishiga ko'ra har ikki turi mavjud ekanligini ko'rsatadi. Shoirning *“Forig' o'lmadi dahrning olom asqomi bila”, “Zihi Qodirki aylab dahr aro sun'i ajab paydo”, “Bu dam aylab manga bazmim aro tarki sitam kelgil”, “Ma'shuqg'a bu ko'nglumi xush etdira bilmam”, “Lutf etib manga bu dam jomi vasling ehson qil”, “Zihi altofi Haq bo'lmish mani bechorag'a hamdam”, “Zihi sariri risolat uzra erursen shoh”, “Aylar erdim orzu ul chashmi fatton mujdasin”, “Borib ul yori jon oldig'a man zor”, “Holima javr-u sitamlarni ravo ko'rmak nedur?”, “Bihamdulloh, mani mahzung'a lutfi behisob aylab”, “Ey ko'ngul, yuz yilg'i rohat bir damig'a arzimas”, “Hamisha kavkabi baxtim o'zing ma'bud qil, yo Rab”, “Yuz shukrkim, keldi bu kun kulbamg'a raxshin sakratib, “Labi la'lin qilib mo'jizbayon ohista-ohista, “Qildim tamosho ul nafas man benavo qosh-u ko'zing”, “Ey nozanin, qilmish mani bechoraning xayron labing”, “Aylab mani majnunsifat, ey moh siymo orazing”* misralari bilan boshlanuvchi muxammaslari muzdavij usulida, *“Husning furug'i olg'ach ilkimdin ixtiyorim”* misrasi bilan boshlanuvchi muxammasi esa mutakorir usulida qofiyalangan. Shuningdek, *“Ey adl sariri uzra sulton”, “Salom ul sarvi gulruxsorumizg'a”, “Soqiyo, qo'ymay ko'ngulda zarradek armonimiz”, “Alo ey shohi odil koni irfon”* misralari bilan boshlanuvchi tarje baytli musaddas, *“To jahon boricha bo'lg'ay ul shahi shohonimiz”, “Ey taxti malohat uzra sulton”* misralari bilan boshlanuvchi tarje' baytli musabbalari, *“Alo ey shahanshohi zarrin kuloh”* tarje' misrali murabba'si, *“Do'stlar, ul dilrabo ishqini mani zor ayladi”* tarje' misrali musaddasi qofiyaning mutakorir usulida yozilganini ta'kidlash kerak. Shoir musaddaslarida quyidagi to'rt bayt takrorlanib keladi:

1. *Xizr umridek aylasun farovon,
Haq lutf etib umring, ey uluv shon.*
2. *Karam aylab bu holi zorimizg'a,
Salom ayt, qosid, ul dildorimizg'a.*
3. *Davr bizning davrimizdur, davron bizning davronimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz.*
4. *Siza lutf aylabon ey koni ehson,
Muborak aylagay to'yingni Yazdon.*

Ma'lumki, musammat janrining bir qancha shakli mavjud bo'lib, Sa'diy bu janrning to'rttasi-da (murabba', muxammas, musaddas, musabba') ijod qilgan. Ulardan eng sermahsuli esa muxammas shaklidir. Shoir asarlari ko'chirilgan manbalarda uning 21 ta muxammasi ko'chirilgan.

Murabba’. Murabba mumtoz she’riyatda azaldan rivojlanib kelgan she’riy janr hisoblanadi. Murabba’ janrining yaratilish tarixi va uning o’ziga xos jihatlari bir nechta ilmiy adabiyotlarda yoritilgan. Xususan, Atoulloh Husayniy o’zining “Badoyi us-sanoyi” asarida murabba’ni musammatning birinchi turi sifatida ko’rsatib unga “Avvalg’i nav’i uldurkim, uch misrani bir qofiyada berib to’rtunchi misrani she’r o’zagin tashkil etgan o’zga qofiyada berurlar”- deb izoh beradi [Atoulloh Husayniy, 1981:72]. Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul balog’a” asarida bu to’g’risida “Ammo musammati murabba’ aningtek bo’lurkim, she’rni to’rt qism qilurlar. Uch qismning oxirida saj’ rioyat qilibtur. To’rtinchi qismda qofiya keltur(ur)lar.”- degan mulohaza ilgari surilgan [Ahmad Taroziy, 2002:25]. “Devoni Sa’diy”ning 7092 raqamli nusxasi 36^{a-b} sahifalari, 6681 raqamli manbaning 34^b-35^a sahifa hoshiyalari orasida shoirning murabba’si ko’chirilgan. Ushbu manbalarda Sa’diyning faqat bitta murabba’si ko’chirilgan bo’lib, u quyidagi band bilan boshlanadi:

*Alo, ey shahanshoi zarrinrikob,
Jahon boricha bo’lg’osiz komyob,
Bo’lub taxti adl uzra izzatmaob,
Mudom o’l farahlig’ bila bahrayob.*

Mazkur she’r jami 11 banddan iborat bo’lib, har bir band oxirida “Mudom o’l farahlig’ bila bahrayob” misrasi aynan takrorlanadi. Ushbu murabba’ ham an’anaviy tarzda qofiyalangan bo’lib, dastlab birinchi banddagi har to’rt misra qofiyalangan. Keyingi o’n bandda esa birinchi, ikkinchi, uchinchi misralar o’zaro qofiyalanib, to’rtinchi misra erkin qofiyalangan:

*Alo, ey shahi pok oliy kirom,
Jahon adling ila topibdur nizom,
Muyassar qilib Haq siza borcha kom,
Mudom o’l farahlig’ bila bahrayob.*

Muxammas. Muxammas (ar. – “beshlik”) – har bandi 5 misradan iborat she’r shakli, a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, d-d-d-d-a... tarzida qofiyalanadi. Muxammas yaratilish xususiyatiga ko’ra ikki xil bo’ladi: 1) tab’i xud – mustaqil muxammas; 2) taxmis – g’azalni beshlantirish asosida yaratiladigan muxammas. Tab’i xud muxammasda barcha misralar bir shoirning o’zi tomonidan yaratiladi. Bunda ijodkor o’zga shoir she’rini asos qilib olmaydi, balki o’zi mustaqil ravishda beshlik yaratadi. Turkiy adabiyotda tab’i xud muxammasning ilk namunalari Hofiz Xorazmiy va Yusuf Amiriy ijodida uchraydi [Yusupova D, 2022:199]. Taxmis bandlari ham mustaqil muxammaslar singari besh misradan iborat bo’ladi. Ular ikki shoirning ijod namunasidir. Dastlabki uch misra taxmis yozayotgan shoir qalamiga, keyingi ikki misra esa, o’zga shoir qalamiga mansub bo’ladi. Birgina g’azalga bir nechta taxmis yozilishi mumkin. Taxmis yozuvchi o’ziga yoqqan shoir ijodiy namunasini tanlaydi va o’z fikrlari bilan to’ldiradi. Taxmischi tanlagan g’azalini g’oyaviy-badiiy, poetik jihatdan boyitib, yangi bir ijod namunasi yaratishi lozim [Boltayeva G, 2024:103].

Taxmisda muallif o’zga shoir yoki ba’zida o’z g’azalini asos – zamin qilib olib, shu mavzuni davom ettirgani holda, vazn, qofiya va radifni saqlab qolib beshlik yaratadi. Bunda asos qilib olingan g’azaldagi har baytning yuqori qismiga uch misra qo’shiladi. Maqta’ bandda taxmis bog’layotgan shoirning taxallusi ham keltiriladi [Yusupova D, 2022:199]. Sa’diy ijodidagi 21 ta muxammasining 20 tasi taxmis shaklida bo’lib, ularning 6 tasi Alisher Navoiyga, 6 tasi Ogahiyga, 6 tasi Feruzga, 1 tasi Ravnaqqa, 1 tasi Navrasga va qolgan 1 tasi G’iyosiddinning mashhur g’azallariga bitilgan.

Beshlik yaratilayotganda uning vazn xususiyatlari, qofiyalanishi ham taxmis bog’lanayotgan g’azalga hamohang tushishi lozim.

Sa'diyning ijodiy me'rosi ko'chirilgan bir necha qo'lyozma va toshbosma manbalarda uning muxammaslarini uchratishimiz mumkin. Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining asosiy fondida saqlanayotgan 909/2 inventar raqamli devonda 13 ta, 7092 raqamli qo'lyozma manbada 15 ta, 6681/1 raqamli manbada 14 ta, 8725 raqamli toshbosma manbada 6 ta, 1127 raqamli qo'lyozma bayozda 6 ta, 1128 raqamli qo'lyozma bayozda 1 ta, 1157-raqamli qo'lyozma bayozda 1 ta muxammasi ko'chirilgan. Sa'diy muxammaslari bir necha manbalarda ko'chirilgan bo'lishiga qaramay, ularning ba'zilarining aynan takror ko'chirilish holatlari ham kuzatildi. Ta'kidlash kerakki, Sa'diy ham zullisonayn shoir sifatida turkiy va forsiy tillarda ijod etgan. Shoirning forsiy tilda yozgan muxammaslari ham mavjud. Tahlillar natijasi Sa'diyning mavjud qo'lyozma manbalarda jami 21 ta muxammasi uchrashini ko'rsatadi. Ularning birinchi misrasi, mavjud manbalarning raqami, sahifasi va tili quyidagi jadvalda ko'rsatilgan:

№	Muxammasning 1-misrasi	Manbasi	Sahifasi	Tili (turkiy/ forsiy)
1	Manki, yak sargashtayi ishqam az avqotam mapurs	7092 6681	(36 ^b -37 ^a) (34 ^{a-b})	Forsiy
2	Forig' o'lmadi dahrning olom asqomi bila	7092 909/2 6681/1	(37 ^{a-b}) (113 ^b -114 ^b) (34 ^{a-b})	Turkiy
3	Zihi Qodirki aylab dahr aro sun'i ajab paydo	7092 909/2 6681/1	(38 ^{a-b}) (114 ^b -115 ^a) (34 ^b -35 ^a)	Turkiy
4	Bu dam aylab manga bazmim aro tarki sitam kelgil	7092 909/2 6681/1	(38 ^b -39 ^a) (115 ^a -115 ^b) (35 ^{a-b})	Turkiy
5	Ma'shuqq'a bu ko'nglumi xush etdira bilmam	7092 909 6681/1	(39 ^{a-b}) (116 ^a) (35 ^b -36 ^a)	Turkiy
6	Tez etar dardim o'tin husninga oro berushing	7092 909/2 6681/1	(39 ^b – 40 ^a) (116 ^{a-b}) (36 ^{a-b})	Turkiy
7	Lutf etib manga bu dam jomi vasling ehson qil	7092 909/2 6681/1	(40 ^{a-b}) (114 ^{a-b} sahifa hoshiyasida) (36 ^b -37 ^a).	Turkiy
8	Zihi altofi Haq bo'lmish mani bechorag'a hamdam	7092 909/2. 6681/1	(40 ^b -41 ^a) (114 ^b -115 ^a sahifa hoshiyasida) (37 ^{a-b})	Turkiy
9	Zihi sariri risolat uzra erursen shoh	7092 909/2 6681/1	(41 ^{a-b}) (115 ^{a-b} sahifa hoshiyasida) (37 ^b -38 ^a)	Turkiy

10	Aylar erdim orzu ul chashmi fatton mujdasin	7092 909/2 6681/1	(41 ^b -42 ^a) (115 ^b -116 ^a sahifa hoshiyasida) (38 ^{a-b})	Turkiy
11	Borib ul yori jon oldig'a man zor	7092 909/2 6681/1	(42 ^{a-b}), (116 ^b -117 ^a), (38 ^b -39 ^a)	Turkiy
12	Holima javr-u sitamlarni ravo ko'rmak nedur?	7092 909/2. 6681/1	(42 ^b -43 ^a) (117 ^{a-b}) (39 ^{a-b})	Turkiy
13	Bihamdullah, mani mahzung'a lutfi behisob aylab	7092 909/2 6681/1	(43 ^{a-b}) (117-118 ^a) (39 ^b -40 ^a)	Turkiy
14	Ey ko'ngul, yuz yilg'i rohat bir damig'a arzimas	7092 909/2 6681/1	(43 ^b -44 ^a) (118 ^a -119 ^a), (40 ^{a-b})	Turkiy
15	Hamisha kavkabi baxtim o'zing ma'bud qil, yo Rab	7092	37 ^{a-b} sahifa hoshiyasida)	Turkiy
16	Yuz shukrkim, keldi bu kun kulbamg'a raxshin sakratib	1127	(7 ^a -8 ^a)	Turkiy
17	Labi la'lin qilib mo'jizbayon ohista-ohista	1127	(31 ^a -32 ^b)	Turkiy
18	Qildim tamosho ul nafas man benavo qosh-u ko'zing	1127	(67 ^{a-b})	Turkiy
19	Ey nozanin, qilmish mani bechoraning xayron labing	1127	(98 ^{a-b})	Turkiy
20	Aylab mani majnunsifat, ey mohsiymo orazing	1127	(117 ^b -118 ^b)	Turkiy
21	Husning furug'i olg'ach ilkimdin ixtiyorim	1127	(145 ^{a-b})	Turkiy

“Yuz shukrkim, keldi bu kun kulbamg'a raxshin sakratib”, “Labi la'lin qilib mo'jizbayon ohista-ohista”, “Qildim tamosho ul nafas man benavo qosh-u ko'zing”, “Ey nozanin, qilmish mani bechoraning xayron labing”, “Aylab mani majnunsifat, ey mohsiymo orazing”, “Husning furug'i olg'ach ilkimdin ixtiyorim” misralari bilan boshlanuvchi muxammaslari “Devoni Sa'diy” ning uch 909/2, 7092, 6681/1 manbalarida mavjud emas. Yuqoridagi muxammaslar 1127 raqamli qo'lyozma bayoz tarkibida uchraydi.

Ma'lumki, XIX asr oxiri – XX asr boshlari Xiva adabiy muhiti vakillari ijod namunalari o'sha paytdagi ko'plab tazkira, to'plam va bayozlarda ko'chirilgan. Ana shunday to'plamlardan biri O'zFA SHI asosiy fondidagi 1127 raqamli manbadir. Ushbu manba “Bayozi muxammasot” (بياض مخمسات) deb nomlanadi. Mazkur bayozda *Sultoniy, Feruzshohiy, Sodiq, G'oziy, Asad, Bayoniy Oqil, Nozir, Shinosiy, G'ulomiy, Purkomil, Xokiy, Kamoliy, Umidiy, Inoyat, Ojiz, Niyoziy, Habib, Yusuf, Rog'ib, Devoni, Mutrib xona xarob, Avaz, Nadimiy, Xodim, Chokar, Muznib, Mirzo, Tabibiy, Haqiriy kabi ijodkorlar qatorida Sa'diyning* ham faqat muxammas janriga oid she'rlari ko'chirilgan. Qo'lyozmada Sa'diyning shoir devonlarida mavjud bo'lmagan 6 ta muxammasi ko'chirilgan.

Xiva adabiy muhitida ko'plab shoirlar qatorida Sa'diy ham o'zidan oldingi ijodkorlarga ergashib muxammaslar bitgan. Shoir Navoiy, Ogahiy, Feruz, Navras, Ravnaq, G'iyossiddin kabi shoirlar g'azallariga taxmislar bog'lagani ma'lum. Jumladan, Alisher Navoiyning “*Vahki umrim*

bo'ldi zoye' barcha el komi bila, Bodayi nob o'rnig'a xunoba oshomi bila.", "Tun oqshom keldi kulbam sori ul gulrux shitob aylab, Xiromi sur'atidin gul yuza xo'ydin gulob aylab.", "Muvofiq keldilar kiymish magar navro'z ila bayram, Chaman sarvi yashil xil'at, mening sarvi ravonim ham.", "Yuz-u ko'zingda muayyan kamoli sun'i Iloh, Ne yuzdurur bu, ne ko'z La iloha illalloh.", "Subh yetkurdi sabo gulbargi xandon mujdasin, Yo ko'ngul topdi Masih anfosidin jon mujdasin." baytlari bilan boshlanuvchi g'azallariga uchliklar qo'shib muxammaslar bog'lagan. Shuningdek, Ogahiyning "Zihi jonlarg'a vasling shavqidin aysh-u tarab paydo, Gahi dard-u firoqing xavfidin ranj-u taab paydo", "Jong'a orom berur jonda alifdek turushing, Ko'ngul oromin olur ruhi ravondek yurushing", "Dahr bazmu ayshi anduh-u g'amig'a arzimas, Sharbati jonparvari muhlik samig'a arzimas", "Hazin ko'nglum hamisha vosili maqsud qil, yo Rab, Ki ya'ni shohi odil xotirin xushnud qil, yo Rab", "Vah ne balodur bilmadim, ey dilrabo qosh-u ko'zing, Kim bir nazarda soldi o't jonim aro qosh-u ko'zing." (1127), "Jonbaxsh la'ling uzra xat to qildi paydo orazing, Jam' ayladi xurshid uza Xizr-u Masiho orazing." (1127), Feruzning "Ochilmish gul yeturmish bog'a ziynat, ey sanam kelgil, Icharga bir nafas ahbob birla jomi Jam kelgil.", "Kulub dedi manga bu kecha dildor, "Bo'lubmuseen manga asru giriftor?", "Gul yuzing ochib, ey gul, majlisim guliston qil, Mehri orazing uzra kokuling parishon qil.", Dedim: "Ko'zumni ravshan et mehri jamoling ko'rsatib" Dedi: "Uzorim o'tig'a joning netarsen o'rtatib", "Manga rahm aylab ul shirin zabon ohista ohista, Yetushti boshim uzra nogahon ohista-ohista", Yoqutdurmu bilmadim yo la'l, ey jonon labing, Yo orazing gulzorida bormu guli xandon labing, Navrasning "Faryodki faryodim go'sh etdira bilmam, Murg'i dil shaydoyi xamo'sh etdira bilmam." Ravnaqning "Yor o'lub ag'yora man zoringni o'lturmak nedur? Rashk o'tig'a yuz tuman jonimni kuydurmak nedur?!" G'iyossiddinning "Man ki yak sargashtai ishqam az avqotam mapurs" matla'li g'azallariga taxmis bog'lagan.

Shoir muxammaslarining har birida avval Sa'diyning so'ngra g'azal muallifining taxallusi keltirilgan. Sa'diy har bir g'azalga taxmis bog'layotganda uning g'oyaviy mavzusini yanada kengroq tushuntirishga, hamda lirik qahramonlarning hissiy kechinmalarini chuqurroq anglatishga intilgan. Shoir ijodiga taalluqli muxammaslar "Majmuayi muxammasoti Feruzshohiyda" ham ko'chirilgan.

Musaddas. Ma'lumki, O'zbek she'riyatida musaddasning xuddi muxammas kabi ta'bi xud musaddas va tazmin musaddas turlari mavjud. Ta'bi xud musaddasning har bir misrasi faqat o'sha shoirga tegishli bo'ladi, bunday she'rlarda hech qaysi ijodkor g'azallariga murojaat qilinmaydi. Musaddasning ikkinchi turida esa ijodkor o'zi xush ko'rgan g'azal baytlariga to'rtliklar qo'shib tasdis bog'laydi. Musaddas (ar. – oltilik) – har bandi 6 misradan iborat she'r shakli, a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, d-d-d-d-d-a... yoki a-a-a-a-a-a, b-b-bb-a-a, d-d-d-d-a-a... tarzida qofiyalanadi. Musaddasning ikkinchi usulda qofiyalanishi ko'pincha so'nggi ikki misraning naqarot tarzida har bir band oxirida takrorlanib kelishi bilan bog'liq (mutakarrir musaddas). Musaddas ham muxammas singari yaratilish xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi: tab'i xud – mustaqil musaddas va tasdis – g'azalni oltilantirish asosida yaratiladigan musaddas. Turkiy adabiyotda musaddasning ilk bor qo'llanilishi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq. "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi 5 ta musaddasdan bittasi tab'i xud musaddas bo'lsa, qolgan barchasi tasdis shaklida bo'lib, ulardan 2 tasi Lutfiyga, bittasi Husayniyga va bittasi shoirning o'z g'azaliga bog'langan tasdisdir [Yusupova D, 2022:200].

Sa'diyning "Ey adl sariri uzra sulton,", "Ne sitamlarni manga bu charxi xunxor ayladi," "Salom ul sarvi gulruxsorimizg'a," "Soqiyo, qo'ymay ko'ngulda zarradek armonimiz," Alo, ey shohi odil, koni irfon" misralari bilan boshlanuvchi musaddaslari mavjud. Ushbu musaddaslar Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining asosiy fondida saqlanayotgan 909/2 inventar raqamli shoir devonida 3 ta, 7092 raqamli qo'lyozma manbada 5 ta, 6681 raqamli qo'ly-

ozma manbada 5 ta, 1133 raqamli qo'lyozma bayozda 4 ta, 1183 raqamli qo'lyozma bayozda 1 tani tashkil etadi.

Sa'diyning *birinchi musaddasi* 11 banddan iborat bo'lib, 7092 raqamli qo'lyozma devonda 44^a-45^a, 6681 raqamli qo'lyomza manbada (40^b-41^b), 1133 raqamli qo'lyozma bayozda 128^a-129^b sahifalar orasida ko'chirilgan. Musaddas quyidagicha boshlanib, bandning oxirgi beshinchi va oltinchi qatoridagi "*Xizr umridek aylasun farovon, Haq lutf etib umring, ey uluv shon*" misralari musaddasning har bir bandida takror holatda qo'llanilgan:

*Ey adl sariri uzra sulton,
V-ey bahri saxoda durri g'alton,
Lutf-u karam aylab hayyi Yazdon,
Bo'lsun sanga banda roy-u xoqon,
Xizr umridek aylasun farovon,
Haq lutf etib umring, ey uluv shon.*

Ikkinchi musaddasi 7 banddan iborat. 7092 raqamli qo'lyozma devonda 45^a-45^b, 6681 raqamli qo'lyomza manbada (41^b-42^a) sahifalar orasida ko'chirilgan. Musaddasning birinchi band quyidagicha boshlanadi:

*Ne sitamlarni manga bu charxi xunxor ayladi,
Dard-u mehnatlar bila man xastani yor ayladi,
Ham jafo tig'i bila bag'rimni afgor ayladi,
Jonima javr-u sitamlar mundog' izhor ayladi,
Kim ko'zumga bir pari yuzin namudor ayladi,
Do'stlar, ul dilrabo ishqini mani zor ayladi.*

Birinchi banddagi "Do'stlar, ul dilrabo ishqini mani zor ayladi." misrasi har bir band oxirida aynan takrorlanadi.

Uchinchi musaddasi ham 7 banddan iborat. 7092 raqamli qo'lyozma devonda 45^b-46^b, 909 raqamli devonda 119^a-119^b sahifalar hoshiyasida, 6681 raqamli qo'lyomza manbada (40^b-41^a), 1133 raqamli qo'lyozma bayozda 59^a-60^a sahifalari orasida ko'chirilgan. Quyidagi band bilan boshlanadi:

*Salom ul sarvi gulruxsorimizg'a,
Salom ul ko'zlari bemorimizg'a,
Salom ul xush shakar guftorimizg'a,
Salom ul yori xush atvorimizg'a,
Karam aylab bu holi zorimizg'a,
Salom ayt, qosid, ul dildorimizg'a.*

Ushbu musaddasdagi "*Karam aylab bu holi zorimizg'a, Salom ayt, qosid, ul dildorimizg'a*" har bir band oxirida aynan takrorlanadi.

To'rtinchi musaddasi esa 5 banddan iborat bo'lib, 7092 raqamli qo'lyozma devonda 46^b, 909 raqamli devonda 119^b-120^a sahifalar hoshiyasida, 6681 raqamli qo'lyomza manbada (41^{a-b}) 1133 raqamli qo'lyozma bayozda 60^{a-b} sahifalari orasida ko'chirilgan. Musaddasning birinchi bandi quyidagicha boshlanadi:

*Soqiyo, qo'ymay ko'ngulda zarradek armonimiz,
Jomi gulgun sunki, topsun rohat ushbu jonimiz,
Bizga lozim ishrat etmek, ey mahi tobonimiz,
Chunki taxti adl uzadur jaddimiz xoqonimiz.
Davri bizning davrimizdur, davron bizning davronimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz.
"Davri bizning davrimizdur, davron bizning davronimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz."* misralari har bir band oxirida aynan takrorlanadi.

Beshinchi musaddasi 7092 raqamli qo'lyozma devonda 47^{a-b}, 909 raqamli devonda 119^{a-b}, 6681 raqamli qo'lyomza manbada (41^b-42^a), 1133 raqamli qo'lyozma bayozda 58^a-59^a, 1183-raqamli qo'lyozma bayozda 10^a-11^b sahifalari orasida ko'chirilgan. Ushbu musaddas ham xuddi ikkinchi va uchinchi musaddaslar kabi 7 banddan iborat bo'lib, u quyidagicha boshlanadi:

*Alo, ey shohi odil, koni irfon,
Jahon adlingdin o'ldi bog'-u bo'ston,
Saxo-vu adl ila, ey shohi davron,
Qilibsen olam ahlin shod-u xandon,
Siza lutf aylabon, ey koni ehson,
Muborak aylagay to'yingni Yazdon.*

Musaddasning oxirgi *"Siza lutf aylabon, ey koni ehson, Muborak aylagay to'yingni Yazdon."* misralari har bir band tarkibida aynan takrorlanadi. Shoir 5, 7, 11 baytdan iborat musaddaslar yaratgan.

Musabba'. Musammatning turlaridan yana biri musabba' sanalib, uning har bir bandi yetti misradan iborat bo'lishi ma'lum. Bu shakldagi she'rlar mumtoz adabiyotda u qadar ko'p emas. Musabba' mumtoz adabiyotda u qadar keng tarqalmagan. Mashrab (*"Ey g'unchai navxezi"*), Miriy, Komil Xorazmiy, Tabibiy ijodida uchraydi [Yusupova D, 2022:201]. Ko'p holatlarda musabba'larda dastlabki bandning yetti misrasi ham to'liq qofiyalansa, keyingi bandlarda esa o'zaro olti misra qofiyalanib, yettinchi misra barcha bandlarning oxirgi misrasi bilan qofiyalanadi. (aaaaaaa, bbbbbbba, dddddd, ...). Ba'zida musabba'larning oxirgi bir yoki ikki misralari aynan takror holatda kelish holatlarini ham uchratish mumkin. Sa'dulla To'ra Sa'diy ijodiga oid musabba'lar shoir she'rlari jamlangan 909/2 raqamli qo'lyozma devonda 2 ta, 7092 raqamli qo'lyozma devonda 2 ta, 6681 raqamli qo'lyozmada 2 ta, 8725 raqamli to'plamda 2 ta, 1157 raqamli qo'lyozma bayozda ham 2 ta mavjud ekani kuzatiladi. *"To jahon boricha bo'lg'ay ul shahi shohonimiz"*, *"Ey taxti malohat uzra sulton"* misralari bilan boshlanuvchi musabbalar ushbu 6 manbada ham aynan takror holatda ko'chirilgan. Sa'diyning ushbu musabbalari musammatning mutakorir usulida qofiyalangan bo'lib, ulardagi oxirgi ikki misra aynan takror holatda ko'chirilgan. Qofiyalanish tartibi esa aaaaaaa, bbbbbbba, dddddd, ... tarzida o'zgaradi. *"To jahon boricha bo'lg'ay ul shahi shohonimiz"* misralari bilan boshlanuvchi musabbasi 11 banddan iborat. 7092 raqamli qo'lyozma devonda 47^b-48^b, 909 raqamli devonda 119^b-120^b, 6681/1 raqamli qo'lyozma manbada (42^a-43^b), 1157 qo'lyozma bayozda 1^b-3^a sahifalar orasida ko'chirilgan. 8725 raqamli to'plamda ham mavjud, lekin manba sahifalari raqamlanmagan. Musabba quyidagi band bilan boshlanadi:

*To jahon borincha bo'lg'ay ul shahi shohonimiz,
Uldurur taxti xilofatda Skandar shonimiz,
Ham adolat osmonida mahi raxshonimiz,
Jud ila baxshishda misli Hotami davronimiz,*

*Yurtumiz uzra hamesha jaddimiz, xoqonimiz,
Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz,
Davri bizning davrimiz, davron bizning davronimiz.*

Ushbu band oxiridagi “*Shoh bizning shohimiz, sulton bizning sultonimiz, Davri bizning davrimiz, davron bizning davronimiz.*” misralari har bir band oxirida 11 marta aynan takrorlanadi.

Shoir qalamiga mansub yana bir ikkinchi musabbasi “*Ey taxti malohat uzra sulton*” misralari bilan boshlanib, 7 banddan iborat. 7092 raqamli qo‘lyozma devonda 48^b-49^a, 909 raqamli devonda 120^b-121^b, 6681 raqamli qo‘lyozma manbada (43^b-44^a), 1157 qo‘lyozma bayozda 230^b-231^b- sahi-falar orasida ko‘chirilgan. Ushbu musabba ham 8725 raqamli to‘plamda ham mavjud, lekin manba sahifalari raqamlanmagan. Musabba quyidagi band bilan boshlanadi:

*Ey taxti adolat uzra sulton,
Dargohinga mehr-u moh darbon,
Tobe’ sanga bo’ldi jumla jonon,
Mehri ruxing o’ldi chun namoyon,
Zarrot onga bu jism ila jon,
Bu zor-u hazing’a lutf etibon,
Vasling mayini onga karam qil.*

Band oxiridagi “*Bu zor-u hazing’a lutf etibon, Vasling mayini onga karam qil*” misralari ham har bir band oxirida 7 marta takrorlanadi. Lekin musabba’ tarkibidagi quyidagi 2-band 7092 raqamli qo‘lyozma devonda mavjud emas:

*Ey mehri malohat osmoni,
V-ey oshiqi jism zor joni,
Hajring o’tida bu notavoni,
Ko’k din oshar oh ila fig’oni,
Tark ayla xudo uchun jafoni,
Bu zor-u hazing’a lutf etibon,
Vasling mayini onga karam qil [909/2, 121^a]*

Shoirning muxammas, musaddas, musabba’ janriga oid she’rlarining miqdori va ko‘chirilgan manbalar raqami quyidagi jadvalda keltirilgan:

Musammat turlari	Qo‘lyozma va toshbosma manbalar							
	909/2	7092	6681	8725	1127	1128	1133	1157
Manbalar								
Muxammas	13	15	14	5	6	1	-	1
Musaddas	3	5	5	-	-	-	4	-
Musabba’	2	2	2	2	-	-	-	2
Jami	18	22		7	6	1	4	3

Xulosa. Sa’dulla to‘ra Sa’diy ijodida musammatning murabba’, muxammas, musaddas, musabba’ shakllari uchraydi. E’tiborlisi, shoirning bunday she’rlari ikki tilde, ya’ni turkiy va forsiy tilda ijod etilgan.

Sa’diy ijodida taxmis muxammaslar asosiy o‘rinni egallab, ular asosan Navoiy, Ogahiy, Feruz, Navras, Ravnaq va boshqa shoirlar g‘azallariga bog‘langan. Sa’diy musammatlari matniy va badiiy tahlili adabiyotshunosligimizni yangi ilmiy xulosalalar bilan boyitishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 909/2
2. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 7092
3. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 6681/1
4. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozma № 1127
5. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойи ус-санойиъ.—Тошкент: Фафур Фулом, 1981. — 400 Б.
6. Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-болога. — Тошкент: Ўзбек тили ва адабиёти, 2002. № I. — 147 Б.
7. Amonov, S. (2020). Ahmad Tabibiy ijodi va uning “Munisul-ushshoq” devoni nusxalari. *Oltin bitiglar—Golden Scripts*, 1(1).
8. Amonov, S. N. (2024). Navoi And Tabiby: Literary Following. *SPAST Reports*, 1(1).
9. Amonov, S. N. (2024). Navoi And Tabiby: Literary Following. *SPAST Reports*, 1(1).
10. Boltayeva G. O'zbek she'riyatida muxammas janri: genezisi, badiiy takomili. *Filol. fan. d-ri...diss.* — Toshkent, 2024. — 260 B.
11. Normurotovich, A. S. (2023). A DESCRIPTION OF THE SOURCES OF THE LITERARY HERITAGE OF AKHMAD TABIBY. *Open Access Repository*, 4(2), 305-311.
12. Orzibekov R, O'zbek lirik she'riyati janri.— Toshkent: O'zFA “Fan” nashriyoti. 2006. —352 B.
13. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetika. — Toshkent: “Tamaddun” nashriyoti. 2022. —254 B.

